

O BRATOVŠTINAMA U CRKVI SV. SPASA (SV. ANTUNA OPATA) U ZADRU

ON THE CONFRATERNITIES AT THE CHURCH OF THE HOLY SAVIOR (ST. ANTHONY THE ABBOT) IN ZADAR

U radu se na temelju izvornika iz Državnoga arhiva u Zadru i izvješća apostolskih vizitatora za Dalmaciju u 16. i 17. stoljeću razmatra ulazak bratovštine kožara i bratovštine sv. Antuna opata u crkvu Sv. Spasa, odnosno sv. Antuna opata u Zadru. Analiza istraženih dokumenata pokazuje da je bratovština kožara prešla u crkvu Sv. Spasa ranije nego što je to iznio zadarski povjesničar Carlo Federico Bianchi, a sigurno je u njoj djelovala prije bratovštine sv. Antuna opata. Suprotno Bianchijevim tvrdnjama, u radu će se dokazati da je bratovština sv. Antuna opata ušla u crkvu Sv. Spasa nakon bratovštine kožara te da je crkva promijenila titulu u crkvu sv. Antuna opata tek u 17. stoljeću. Konačno, međusobni odnos i prava dviju bratovština u crkvi sv. Antuna opata regulirao je zadarski nadbiskup i apostolski vizitator i reformator za Dalmaciju Oktavijan Garzadori.

Ključne riječi: bratovština kožara; bratovština sv. Antuna opata; crkva Sv. Spasa; crkva sv. Antuna opata; Zadar; 17. stoljeće.

Based on the original documents from the State Archives in Zadar and reports of apostolic visitors for Dalmatia from the 16th and 17th centuries, this paper analyzes the joining of Confraternity of Leather-Workers and Confraternity of St. Anthony the Abbot to the Church of the Holy Savior (subsequently renamed the Church of St. Anthony the Abbot) in Zadar: the documents analyzed indicate that the Confraternity of Leather-Workers moved to the Church of the Holy Savior earlier than the Zadar-based historian Carlo Federico Bianchi contends and that it certainly flourished under the auspices of this church earlier than the Confraternity of St. Anthony the Abbot. Contrary to Bianchi's claims, this paper will prove that Confraternity of St. Anthony the Abbot joined the Church of the Holy Savior later than Confraternity of Leather-Workers and that the church was renamed the Church of St. Anthony the Abbot not earlier than in the 17th century. And finally, the paper will show that the interrelations and rights of the two confraternities at the Church of St. Anthony the Abbot were regulated by the Archbishop of Zadar and the apostolic visitor and reformer of Dalmatia, Ottaviano Garzadori.

Key words: Confraternity of Leather-Workers; Confraternity of St. Anthony the Abbot; Church of the Holy Savior; Church of St. Anthony the Abbot; Zadar; 17th century.

UVOD

Neizmjerne mnogo puta citirano djelo zadraskoga kanonika i povjesničara Carla Federica Bianchija *Zara Cristiana* otkriva bogatu, burnu i složenu prošlost zadarske Crkve u mijeni društveno-povijesnih i političkih odnosa na hrvatskoj obali Jadrana. Iako je Bianchi iznio pregršt vrijednih povijesnih podataka o prošlosti zadarske Crkve, novija historiografska istraživanja pokazala su da neki njegovi zaključci nužno prizivaju oprez. S obzirom na to da se Bianchi pri pisanju nije služio znanstvenim aparatom, iznesene podatke u njegovu djelu nužno je usporediti s izvornicima, ondje gdje je to moguće. Pitanje ulaska bratovštine kožara i krznara i bratovštine sv. Antuna opata u crkvu Sv. Spasa u Zadru zoran je primjer nužnosti takvog pristupa Bianchijevu djelu. Bianchi je zapisao da je bratovština krznara u Zadru ustanovljena 1410. godine u crkvi Sv. Marije Velike, a nakon njezina rušenja da je prešla u crkvu sv. Roka, odakle je konačno 1610. godine bratovština preselila u crkvu sv. Antuna opata, u kojoj je podigla svoj oltar u čast sv. Fabijanu i Sebastijanu.¹ Bianchijeve podatke preuzela je Marija Stagličić,² koja je ubicirala crkvu sv. Antuna opata u blizini današnjega Hrvatskoga narodnog kazališta u Zadru te ustvrdila da je crkva porušena do temelja u Drugome svjetskom ratu zbog čega se o njoj malo zna, a i u stručnoj literaturi malo ju se spominje.³ Bianchi je ustvrdio da je u crkvi istodobno djelovala bratovština vatrogasaca pod zaštitom sv. Antuna opata, a koja je spomenuta i u Zadarskome statutu.⁴ Međutim, u dijelu Zadarskoga statuta na koji se pozvao Bianchi, a kasnije i Vladislav Cvitanović,⁵ spominju se samo *porcinis Sancti Antonii qui possint remanere et stare in civitate Iadrae, ut hactenus consueverunt*.⁶ U Statutu nije izrijeком spomenuta bratovština sv. Antuna opata ni njezin angažman

¹ Bianchi 1877: 431.

² Stagličić 1995: 63–67.

³ Stagličić 1995: 63.

⁴ Bianchi 1877: 495–496.

⁵ Cvitanović 1964: 465.

⁶ Izuzimaju se svinje sv. Antuna koje smiju ostati i zadržavati se u gradu, po dosadašnjem običaju. *Zadarski statut*, 1997: 544–545.

INTRODUCTION

Zara Cristiana, the frequently quoted work by the Zadar canon and historian Carlo Federico Bianchi, reveals a rich, eventful and complex history of the Church in Zadar against the backdrop of the changing social and historical relations in Croatian Adriatic. Although Bianchi presented a number of valuable facts about the history of Church in Zadar, recent historiographic research has established that some of his conclusions should be taken with caution. As Bianchi did not use any scientific approach in his writings, the facts found in them should necessarily be compared with the originals whenever possible. The matter of Confraternity of Leather-Workers and Furriers and Confraternity of St. Anthony the Abbot joining the Church of the Holy Savior in Zadar is a good example where such an approach to Bianchi's work should be used. According to Bianchi, Confraternity of Furriers in Zadar was established at the Church of St. Mary the Greater in 1410; after the church was torn down, they joined the Church of St. Roch, whence they finally moved to Church of St. Anthony the Abbot in 1610. There they erected an altar honoring Ss. Fabian and Sebastian.¹ Marija Stagličić accepted Bianchi's claims.² She identified a location in the vicinity of the present-day Croatian National Theater as the former site of the Church of St. Anthony the Abbot. According to her, the church was razed to the ground in World War II, which is why very little is known about it and why it is rarely mentioned in professional literature.³ Bianchi argued that a confraternity of firefighters was under the auspices of St. Anthony the Abbot at the same time and that it was also mentioned in the Zadar Statute.⁴ However, the part of the Statute that he – and Vladislav Cvitanović⁵ later on – refer to mentions only *porcinis Sancti Antonii qui possint remanere et stare in civitate Iadrae, ut hactenus consueverunt*.⁶ The

¹ Bianchi 1877: 431.

² Stagličić 1995: 63–67.

³ Stagličić 1995: 63.

⁴ Bianchi 1877: 495–496.

⁵ Cvitanović 1964: 465.

⁶ Exempted will be the pigs belonging to St. Anthony's [Church]; they can stay in the city as has been the case so far. *Zadarski statut*, 1997: 544–545.

u gašenju požara u gradu.⁷ Budući da je izvornici isključivo nazivaju bratovštinom sv. Antuna opata, tim se pojmom ona označava u radu, bez ulaženja u raspravu o tome je li ona doista bila bratovština vatrogasaca, tim više što je Bianchi naveo da se o tome poslu u gradu brinula još jedna bratovština – *Scuola dei Bombardieri in s. Barbara*.⁸ Uvidom u izvornike pohranjene u Državnome arhivu u Zadru nužno je unijeti neke ispravke o Bianchijevim podacima o bratovštinama kožara i sv. Antuna opata, ali i o oltaru sv. Fabijana i Sebastijana u crkvi Sv. Spasa (sv. Antuna opata).

BRATOVŠTINA KOŽARA U CRKVI SV. SPASA

Za bolje razumijevanje povijesnih datosti o bratovštinama u crkvi Sv. Spasa nužno je razriješiti pogrešan zaključak Carla Federica Bianchija da su u Zadru postojale zasebne bratovštine kožara i krznara. Bianchi je u svojem djelu naveo da je „jedna druga bratovština krznara (*detta dei varateri*) ustanovljena u crkvi sv. Marije Velike 1410. godine, a poslije je prešla u crkvu sv. Roka, odakle se 1610. godine premjestila u crkvu sv. Antuna (Opata), i tu podigla svoj oltar u čast sv. Fabijana i Sebastijana mučenika, a njoj se pripojila bratovština kožara (*scuola de' pelliciaj*)“.⁹ Tom Bianchijevu zaključku suprotstavljaju se izvješća apostolskih vizitatora o bratovštini kožara u crkvi Sv. Spasa. Ako je bila riječ od dvije različite bratovštine, onda Priulijevo izvješće pobija Bianchijevu tvrdnju da je bratovština *detta dei varateri* prešla u crkvu sv. Antuna opata 1610. godine, jer je apostolski vizitator oslovio tim nazivom (*uaroteri*) 1603. godine bratovštinu u istoj crkvi, za koju je apostolski vizitator Valier 1579. godine uporabio izraz *confraternitatem pellizzariorum*, a za koju je Bianchi ustvrdio da se „kasnije pripojila bratovštini krznara (*varateri*)“. Ta dva talijanska pojma zapravo se u mletačkome dijalektu odnose na isti zanat – istodobno označavaju proizvođače, prerađivače i trgovce kožom

Statute does not expressly mention Confraternity of St. Anthony the Abbot or its firefighting activities in the city.⁷ As the original documents refer to this confraternity only as St. Anthony the Abbot, clearly it was its name, regardless whether it was a firefighters' confraternity or not – all the more so as Bianchi claims that there was another confraternity in Zadar responsible for firefighting, *Scuola dei Bombardieri in s. Barbara*.⁸ Based on the original documents kept in the State Archives in Zadar, some corrections should necessarily be made to Bianchi's claims about Confraternities of Leather-Workers and St. Anthony the Abbot and also about the altar of Ss. Fabian and Sebastian in the Church of the Holy Savior (St. Anthony the Abbot).

CONFRATERNITY OF LEATHER-WORKERS AT THE CHURCH OF THE HOLY SAVIOR

For a better insight into the specific historical conditions in which the confraternities at the Church of the Holy Savior flourished, it is important to refute Carlo Federico Bianchi's wrong conclusion that Zadar's leather-workers and furriers had their separate confraternities. In his work, Bianchi states that “another confraternity of furriers (*detta dei varateri*) was established at the Church of St. Mary the Greater in 1410 and that it later joined the Church of St. Roch, whence it finally moved to the Church of St. Anthony the Abbot in 1610 and erected an altar honoring the martyrs Ss. Fabian and Sebastian; Confraternity of Leather-Workers (*scuola de' pelliciaj*) later joined them.”⁹ Contradicting this Bianchi's conclusion are the apostolic visitors' reports on a leather-workers' confraternity at the Church of the Holy Savior. If those were two different confraternities, then Priuli's report would contest Bianchi's claim that the confraternity *detta dei varateri* moved to the Church of St. Anthony the Abbot in 1610, because the apostolic visitor used this name (*uaroteri*) in 1603, when referring to a confraternity belonging to the same church,

⁷ Nejasno je zbog čega je V. Cvitanović navodi izrijekom kao bratovštinu vatrogasaca. Cvitanović 1964: 465.

⁸ Bianchi 1877: 513.

⁹ Bianchi 1877: 431.

⁷ It is not clear why V. Cvitanović expressly identifies it as a firefighters' confraternity. Cvitanović 1964: 465.

⁸ Bianchi 1877: 513.

⁹ Bianchi 1877: 431.

i krznom.¹⁰ Uz to, oltar sv. Fabijana i Sebastijana postojao je u crkvi Sv. Spasa davno prije nego što to tvrdi Bianchi, što opravdava pretpostavku da je zapravo riječ o istoj bratovštini, koju A. de Benvenuti naziva *dei SS. Fabiano e Salvatore, dei pellicciai, con sede nella chiesa di S. Salvatore*.¹¹ Giuseppe Praga u svojem djelu *Zara nel Rinascimento* naveo je bratovštinu *dei ss. Fabiano e Sebastiano dei pellicciai a s. Salvatore*,¹² a malo dalje, opisujući zadarske obrte 15. stoljeća, navodi među ostalima i krznare pojmom *varoteri*.¹³ Ni Praga ne navodi neku zasebnu bratovštinu potonjih, što također ide u prilog pretpostavci da je bratovština zadarskih kožara (*pelliccai*) okupljala oko sebe i krznare (*varoteri*), odnosno da je riječ o istovjetnoj bratovštini. Upitno je, stoga, je li bratovština krznara uopće djelovala u crkvi Sv. Marije Velike, koja je porušena 1570. godine,¹⁴ kako to tvrdi Bianchi.¹⁵

Vrijedne podatke o crkvi Sv. Spasa u Zadru ostavila su dvojica apostolskih vizitatora: Agostin Valier 1579. godine i Michele Priuli 1603. godine u svojim izvješćima. U Valierovu izvješću iz 1579. godine crkva se navodi titularom Sv. Spasa (*Sancti Saluatoris*), a izrijekom je navedeno da je u njoj tada djelovala bratovština kožara (*confraternitatem pellizzariorum*). U crkvi su bila četiri oltara: glavni oltar sa starom palom (*habet palam ueterem*), posvećen Blaženoj Djevici Mariji, oltar sv. Lucije, oltar sv. Stjepana i oltar sv. Fabijana i Sebastijana. Za potonji je navedeno da pripada bratovštini kožara (*consecratum est dictam confraternitatis et habet palam ueterem, crucem in medio, candelabra lignea*).¹⁶ Oltari su vjerojatno bili dotrajali jer je apostolski vizitator odredio da se obnove pale na glavnome

referred to by apostolic visitor Valier in 1579 as *confraternitatem pellizzariorum*, for which Bianchi claims “it later joined the confraternity of leather-workers (*varateri*)”. In Venetian dialect, these two Italian words actually refer to the same trade – those who produce, process and trade in leather and furs.¹⁰ Also, the Church of the Holy Savior had an altar dedicated to Ss. Fabian and Sebastian much earlier than Bianchi claims, which justifies the assumption that it was the same confraternity – the one that A. de Benvenuti calls *dei SS. Fabiano e Salvatore, dei pellicciai, con sede nella chiesa di S. Salvatore*.¹¹ In his work *Zara nel Rinascimento*, Giuseppe Praga mentions a confraternity called *dei ss. Fabiano e Sebastiano dei pellicciai a s. Salvatore*¹² and, further in the text, when describing crafts in the 15th-century Zadar, he mentions furriers – *varoteri*.¹³ He too does not mention any separate confraternity of furriers, which supports the assumption that the confraternity of Zadar leather-workers (*pelliccai*) also included furriers (*varoteri*); in other words, that it was the same confraternity. It raises the question whether the confraternity of furriers actually existed at the Church of St. Mary the Greater, that was torn down in 1570,¹⁴ according to Bianchi.¹⁵

In their reports, two apostolic visitors, Agostin Valier in 1579 and Michele Priuli in 1603, left valuable information about the Church of the Holy Savior in Zadar. In Valier’s 1579 report, the church is called by the name of the Holy Savior (*Sancti Saluatoris*). The report expressly states that a confraternity of leather-workers (*confraternitatem pellizzariorum*) flourished at it at the time and that there were four altars in the church: main altar with an old pall (*habet palam ueterem*), dedicated to Blessed Virgin Mary; St. Lucia’s altar; St. Stephen’s altar; and the

¹⁰ Pojam *varoter* podrijetlo vuče od pojma *vaio* (vrsta dvobojne tamno-svijetle kože), a u mletačkome dijalektu označavao je kožare odnosno krznare (*pellicciaro*). Usp. Boerio 1867: 780; Cortelazzo 2007: 1453.

¹¹ Izgledno je da je A. de Benvenuti pogrešno zapisao SS. *Fabiano e Salvatore* umjesto SS. *Fabiano e Sebastiano*. Usp. Benvenuti 1944: 347.

¹² Praga 1935: 8.

¹³ Praga 1935: 9.

¹⁴ O crkvi Sv. Marije Velike v. više kod: Vežić 1975: 119–140.

¹⁵ Bianchi 1877: 431.

¹⁶ Italija (dalje: IT), Archivio Apostolico Vaticano (dalje: AAV), Congr. Vescovi e Regolari, Visita Ap. 78, Jadrensis: 55r.

¹⁰ The word *varoter* derives from the word *vaio* (a type of two-toned dark-and-light leather), which meant leather-workers or furriers (*pellicciaro*) in Venetian dialect. Cf. Boerio 1867: 780; Cortelazzo 2007: 1453.

¹¹ There is a fair chance that A. de Benvenuti mistakenly wrote down SS. *Fabiano e Salvatore* instead of SS. *Fabiano e Sebastiano*. Cf. Benvenuti 1944: 347.

¹² Praga 1935: 8.

¹³ Praga 1935: 9.

¹⁴ For more on the Church of St. Mary the Greater, see Vežić 1975: 119–140.

¹⁵ Bianchi 1877: 431.

oltaru i oltaru sv. Fabijana i Sebastijana.¹⁷ Dakle, izvješće apostolskoga vizitatora Valiera zorno pokazuje da su oltar sv. Fabijana i Sebastijana i bratovština kožara postojali u crkvi Sv. Spasa i 1579. godine, što opovrgava Bianchijeve navode da je oltar podignut 1610. godine.¹⁸ Valier je naveo da bratovština kožara (*S. Sebastiano dei uaroteri*) ima dobre statute i uredne račune, ali da nema nikakvih prihoda osim milostinje.¹⁹ Uz to, dokument iz fonda zadarskoga kneza koji je citirala M. Stagličić također ide u prilog pretpostavci da je bratovština krznara (*varoteri*) odnosno kožara (*pellizeri*) jedna te ista bratovština. Riječ je o parnici između bratovštine kožara i njezina gastalda Mihovila Palinića, vjerojatno podrijetlom iz Bosne (*Michiel Palineo Bosnese*), oko natpisa koji je bio postavljen nad oltarom sv. Fabijana i Sebastijana u crkvi sv. Antuna opata nakon dovršenja njegove izgradnje 1654. godine. U dokumentu se ista bratovština naziva prvotno *Scola di varotteri*,²⁰ a potom *Scola di Pellizeri*.²¹ S obzirom na to, u radu se dalje rabi isključivo pojam „bratovština kožara“, koji pretpostavlja i krznare, odnosno sve obrtnike povezane s tim zanatom.

U opisu zadarskih bratovština Vladislav Cvitanović naveo je da je bratovština kožara osnovana 1410. godine, pod pokroviteljstvom sv. Fabijana, u crkvi sv. Antuna opata, a da se služila oltarom sv. Sebastijana, bratovštine brodograditelja. U podnožnoj bilješci Cvitanović je naveo da bratovštinu kožara spominju Praga i Benvenuti u crkvi Sv. Spasa u 15. stoljeću.²² Bratovština kožara sigurno je bila u crkvi Sv. Spasa u 15. stoljeću jer je spomenuta u oporuci zadarskoga trgovca Petra Venturinova od 12. studenoga 1439. godine. Petar Venturinov oporučno je ostavio bratovštini kožara u crkvi Sv. Spasa (*fratlie pelipariorum in ecclesia Sancti Saluatoris*) 20 libri godišnje (*in perpetuum*) od prihoda svojih posjeda u Tuklječanima s obvezom misnoga slavlja na

altar of Ss. Fabian and Sebastian. This last one is said to belong to Confraternity of Leather-Workers (*consecratum est dictam confraternitatis et habet palam ueterem, crucem in medio, candelabra lignea*).¹⁶ The altars were probably worn out, because the apostolic visitor Valier ordered the palls on the main altar and the altar of Ss. Fabian and Sebastian to be replaced.¹⁷ Clearly, the Valier report confirms that both the altar of Ss. Fabian and Sebastian and the leather-workers' confraternity already existed at the Church of the Holy Savior in 1579, thus contesting Bianchi's claim that the altar was erected in 1610.¹⁸ Valier says that Confraternity of Leather-Workers (*S. Sebastiano dei uaroteri*) had well-written articles of association and that their books were in order, but they had no income other than charity.¹⁹ A document from the holdings of the Zadar Rector, quoted by M. Stagličić, also supports the assumption that the confraternities of leather-workers (*varoteri*) and furriers (*pellizeri*) were actually one and the same confraternity. The document in question reports on a litigation between Confraternity of Leather-Workers and its gastald Mihovil Palinić, probably of Bosnian origin (*Michiel Palineo Bosnese*), concerning the inscription installed above the altar of Ss. Fabian and Sebastian in the Church of St. Anthony the Abbot upon the altar's completion in 1654. In the document, the confraternity is first referred to as *Scola di varotteri*²⁰ and then as *Scola di Pellizeri*.²¹ Further in the text of this document, only the term confraternity of leather-workers is used, comprising furriers and all other craftsmen connected with this trade.

When describing the Zadar confraternities, Vladislav Cvitanović specifies that Confraternity of Leather-Workers was established in 1410 at the Church of St. Anthony the Abbot, under the auspices of St. Fabian, and that it used the altar of St. Sebastian that belonged to Confraternity of Shipbuilders. In a

¹⁷ IT-AAV, Congr. vescovi e Regolari, Visita Ap. 78: 55v.

¹⁸ Bianchi 1877: 431.

¹⁹ IT-AAV, Congr. vescovi e Regolari, Visita Ap. 78: 91v.

²⁰ HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, Antonio Alvise Marcello 1653.–1655., kut. 29, knj. II, fol. 157.

²¹ HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, Antonio Alvise Marcello 1653.–1655., kut. 29, knj. II, fol. 158.

²² Cvitanović 1964: 461, bilj. 28.

¹⁶ IT-AAV, Congr. Vescovi e Regolari, Visita Ap. 78, Jadrensis: 55r.

¹⁷ IT-AAV, Congr. vescovi e Regolari, Visita Ap. 78: 55v.

¹⁸ Bianchi 1877: 431.

¹⁹ IT-AAV, Congr. vescovi e Regolari, Visita Ap. 78: 91v.

²⁰ HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, Antonio Alvise Marcello 1653.–1655., box 29, vol. II, fol. 157.

²¹ HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, Antonio Alvise Marcello 1653.–1655., box 29, vol. II, fol. 158.

trima crkvenim oltarima: na glavnome oltaru, desnome oltaru posvećenome Blaženoj Djevici Mariji i na lijevome oltaru posvećenome sv. Katarini, djevici i mučenici.²³ U vizitaciji zadarskih crkava iz 1517. godine pri opisu crkve Sv. Spasa nije izrijekom spomenuta bratovština kožara. U opisu crkve 1517. godine navedeno je da su u njoj četiri oltara, a imala je zvonik s dva zvona. Crkva je bila pridodana nadbiskupskoj menzi, a u njoj su službu vršila trojica mansionara Zadarskoga kaptola.²⁴ Međutim, u Državnome arhivu u Veneciji (*Archivio di Stato di Venezia*) pohranjen je spis koji neupitno dokazuje da je bratovština kožara 1563./1564. godine djelovala u crkvi Sv. Spasa. Gastald bratovštine Antun Franković izvijestio je o dobrima (zemljišta, op. a.) oltara sv. Fabijana i Sebastijana u crkvi Sv. Spasa, koji pripadaju bratovštini kožara, a položeni su na lokalitetu Smiljevac.²⁵

U spisima zadarskih knezova iz 17. stoljeća pohranjen je prijepis izvornika zadarskoga nadbiskupa Minuccija Minuccija (1596. – 1604.) kojom se bratovštini zadarskih kožara potvrđuje pravo služnosti oltarom sv. Fabijana i Sebastijana u crkvi Sv. Spasa u Zadru. U prilogu radu donosi se prijepis i presliku dokumenta (Prilog 1 i 3). U dokumentu je navedeno da je bratovštini to pravo dodijelio netko od prethodnika nadbiskupa Minuccija, a on ga je potvrdio 13. ožujka 1598. godine *in perpetuum*. Bratovština je prigodom nadbiskupove vizitacije crkve zbog skromnih prihoda zatražila dopuštenje za izgradnju jednoga skladišta, najvjerojatnije za najam, što je zadarski nadbiskup Minuccio odobrio. O prostornome položaju za izgradnju novoga skladišta navedene su sljedeće granice: *partem Curiae*

footnote, Cvitanović says that Praga and Benvenuti mentioned Confraternity of Leather-Workers at the Church of the Holy Savior in the 15th century.²² It is beyond doubt that Confraternity of Leather-Workers flourished in the Church of the Holy Savior in the 15th century, because it is mentioned in the will of Zadar merchant Petar Venturinov, dated 12 November 1439. Venturinov bequeathed to Confraternity of Leather-Workers at the Church of the Holy Savior (*fratralie pelipariorum in ecclesia Sancti Saluatoris*) 20 librae per year (*in perpetuum*), which amount was to be allocated from the income from his estates in Tuklječani. His will was also that masses be celebrated at three church altars: the main altar, the one to the right (dedicated to Blessed Virgin Mary) and the one to the left (dedicated to St. Catherine the Virgin and Martyr).²³ In the description of the Church of the Holy Savior in the report on the 1517 visitation to Zadar's churches, the said Confraternity of Leather-Workers is not expressly mentioned. The description only specifies that there are four altars in the church and that it has a bell-tower with two bells. The church was added to the archbishop's mensa and three beneficed priests (*mansionarii*) of the Zadar Chapter were celebrating Mass in it.²⁴ However, the State Archives in Venice (*Archivio di Stato di Venezia*) contain a document proving beyond doubt that Confraternity of Leather-Workers flourished under the auspices of the Church of the Holy Savior in 1563/1564. In the document, the Confraternity's gastald Antun Franković reports on the goods (landed property – author's remark) belonging to Confraternity of Leather-Workers' altar of Ss. Fabian and Sebastian in the Church of the Holy Savior, located in Smiljevac.²⁵

²³ HR-DAZD-31, Bilježnici Zadra, *Baptista Marci de Venetiis* (1439. – 1452.), b. unica, fasc. I, fol. 7v.

²⁴ HR-DAZD-31, Bilježnici Zadra, *Marcus Aurelius Sonzonius* (1513. – 1548.), b. unica, *Pars Visitationis Ecclesiarum Jadrae* 1517.

²⁵ *Io Mistro Antonio Francouich Gastaldo della frataglia delli Pilicieri do in nota come l'Altar de Santo Fabiano e Sebastiano nella chiesa di Santo Saluatore ha li infatti beni che spettano a essa fraternita de pilicieri cinque gognali di terra uignata in luocho chiamato Smigleuaz*. Italija (dalje: IT), Archivio di Stato di Venezia (dalje: ASVe), fondo 0450, Soprintendenti alle decime del clero (dalje: 0450), pezzo 39, *Zara dal 1534 al 1583*, neozn. fol.

²² Cvitanović 1964: 461, n. 28.

²³ HR-DAZD-31, Bilježnici Zadra, *Baptista Marci de Venetiis* (1439.–1452.), b. unica, fasc. I, fol. 7v.

²⁴ HR-DAZD-31, Bilježnici Zadra, *Marcus Aurelius Sonzonius* (1513.–1548.), b. unica, *Pars Visitationis Ecclesiarum Jadrae* 1517.

²⁵ *Io Mistro Antonio Francouich Gastaldo della frataglia delli Pilicieri do in nota come l'Altar de Santo Fabiano e Sebastiano nella chiesa di Santo Saluatore ha li infatti beni che spettano a essa fraternita de pilicieri cinque gognali di terra uignata in luocho chiamato Smigleuaz*. IT-ASVe, fondo 0450, Soprintendenti alle decime del clero (f. 0450), pezzo 39, *Zara dal 1534 al 1583*, unmarked fol.

*cuius fines esse dicuntur a Quirina quedam Domus Reuerende Domine Monialium Sanctae Catherinae a Borea uia publica a trauersa supradicta Ecclesia et ab austro dicta Curia mediante portula per quam de Ecclesia itur in dictam Curiam.*²⁶ Nadbiskupovu odluku potvrdio je i apostolski vizitator Michele Priuli dana 19. svibnja 1603. godine.²⁷ Tijekom Priulijeve vizitacije crkve Sv. Spasa u izvješću je ponovno spomenuta bratovština kožara na oltaru sv. Fabijana i Sebastijana (*Visitavit altare SS. Fabiani et Sebastiani consecratum in quo est Confraternitas pellionum*).²⁸

ULAZAK BRATOVŠTINE SV. ANTUNA OPATA U CRKVU SV. SPASA I SPOR OKO PRAVA SLUŽNOSTI CRKVOM S BRATOVŠTINOM KOŽARA

Bianchi je, nadalje, pogrešno naveo da je bratovština pod titulom sv. Antuna opata ustanovljena u crkvi Sv. Spasa 1532. godine, nakon čega joj izmijenjen titular.²⁹ Bianchijeva tvrdnja ne stoji jer je bratovština sv. Antuna opata ušla u crkvu Sv. Spasa tek 1619. godine. Naime, u kopiji isprave zadarskoga nadbiskupa i apostolskoga vizitatora i reformatora za Dalmaciju Oktavijana Garzadorija (1624. – 1639.) od 11. travnja 1625. godine izrijekom je navedeno da je zadarski nadbiskup Luka Stella (1615. – 1624.) 5. travnja 1619. godine, iz nepoznatoga razloga, dodijelio bratovštini sv. Antuna opata crkvu Sv. Spasa *in usum deseruiendi et deseruire faciendi in diuinis, ac exercendi eorum pia instituta*.³⁰ U prilogu radu donosi se prijepis i preslika dokumenta (Prilog 2 i 4). S obzirom na to da se bratovština pod titulom sv. Antuna okupljala u vrijeme

The documents of the Zadar rectors from the 17th century include a transcript of the original document of Zadar Archbishop Minuccio Minucci (1596 – 1604), confirming the Zadar-based Confraternity of Leather-Workers' nonpossessory right to use the altar of Ss. Fabian and Sebastian in the Church of Holy Savior in Zadar. The figures accompanying this paper include the transcript and a copy of the document (Appendix 1 and Appendix 3). The document specifies that the right to use the altar was granted to the Confraternity by one of archbishop Minucci's predecessors and that he confirmed it *in perpetuum* on 13 March 1598. Being of modest income, the Confraternity requested the archbishop's permission to build a storehouse – probably for rental. Archbishop Minuccio approved it. The document also specifies the location of the future storehouse: *partem Curiae cuius fines esse dicuntur a Quirina quedam Domus Reuerende Domine Monialium Sanctae Catherinae a Borea uia publica a trauersa supradicta Ecclesia et ab austro dicta Curia mediante portula per quam de Ecclesia itur in dictam Curiam*.²⁶ The archbishop's decision was confirmed by the apostolic visitor Michele Priuli on 19 May 1603.²⁷ The report on Priuli's visitation is another document that mentions Confraternity of Leather-Workers at the altar of Ss. Fabian and Sebastian in the Church of the Holy Savior (*Visitavit altare SS. Fabiani et Sebastiani consecratum in quo est Confraternitas pellionum*).²⁸

CONFRATERNITY OF ST. ANTHONY THE ABBOT JOINING THE CHURCH OF THE HOLY SAVIOR; DISPUTE WITH CONFRATERNITY OF LEATHER-WORKERS ABOUT THE RIGHT TO USE THE CHURCH

Bianchi also erroneously stated that a confraternity named St. Anthony the Abbot was established at the Church of the Holy Savior in 1532 and that later

²⁶ HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605 – 1633.), kut. 17, fol. 87r.

²⁷ HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605 – 1633.), kut. 17, fol. 87v.

²⁸ IT-AAV, Visit. Eccles. Dalmat., Jadrensis, Miscellanea Armad. VII, vol. 101: 704r.

²⁹ Bianchi 1877: 431.

³⁰ HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605 – 1633.), kut. 17, fol. 88r.

²⁶ HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605–1633.), box 17, fol. 87r.

²⁷ HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605–1633.), box 17, fol. 87v.

²⁸ IT-AAV, Visit. Eccles. Dalmat., Jadrensis, Miscellanea Armad. VII, vol. 101: 704r.

Priulijeve vizitacije na istoimenome oltaru u crkvi sv. Krševana,³¹ moguće je da je bratovština odatle prešla u crkvu Sv. Spasa. Iz računskih spisa bratovštine, koji su pohranjeni u Državnome arhivu u Zadru, razvidno je da je ona ostvarivala interakcije s redovnicima Sv. Krševana i nakon što je prešla u crkvu Sv. Spasa. Česti su upisi o plaćanju livela i ostalih podavanja Samostanu sv. Krševana,³² a znakovito je da su zadarski benediktinci svake godine slavili godišnjicu (*anniversario*) za duše preminulih bratima u crkvi sv. Krševana.³³ Dakle, očite su poveznice između samostana odnosno crkve sv. Krševana u Zadru i bratovštine sv. Antuna opata.

Nakon ulaska bratovštine sv. Antuna opata u crkvu Sv. Spasa prionulo se njezinoj baroknoj obnovi 1623. godine. Nakon obnove postavljen je u crkvi veliki tektonski glavni oltar, za koji je naručena pala sv. Antuna opata.³⁴ Stoga, o postupnoj promjeni titulara crkve Sv. Spasa u crkvu sv. Antuna opata može se govoriti tek nakon 1623. godine, tim više što je zadarski knez potvrdio bratovštinu pod titulom sv. Antuna opata 1624. godine,³⁵ a i u dokumentu apostolskoga vizitatora i reformatora Dalmacije, zadarskoga nadbiskupa Oktavijana Garzadorija iz 1625. godine ona se i dalje naziva crkvom Sv. Spasa.

Naime, ulazak bratovštine sv. Antuna opata u crkvu Sv. Spasa, u kojoj je od svojih početaka djelovala bratovština kočara, uzrokovao je prijepore između dviju bratovština oko prava služnosti nad crkvom zbog čega je 1625. godine zadarski nadbiskup Garzadori u svojstvu apostolskoga vizitatora i reformatora Dalmacije donio u 11 točaka uredbe o međusobnome odnosu dvaju bratovština u crkvi Sv. Spasa, odnosno sv.

it was renamed.²⁹ Bianchi's statement is incorrect because Confraternity of St. Anthony the Abbot joined the Church of the Holy Savior only in 1619. The copy of the charter issued on 11 April 1626 in the name of Ottaviano Garzadori, Archbishop of Zadar and apostolic visitor and reformer for Dalmatia (1624–1639), expressly says that, for unknown reasons, Zadar archbishop Luka Stella (1615–1624) allowed Confraternity of St. Anthony the Abbot on 5 April 1619 to use the Church of the Holy Savior: *in usum deseruiendi et deseruire faciendi in diuinis, ac exercendi eorum pia instituta*.³⁰ The figures with this paper include a transcript and copy of this document (Appendix 2 and Appendix 4). As a confraternity under the title of St. Anthony gathered around the altar of the same name in St. Chrysogonus' Church at the time of Priuli's visitation,³¹ it is possible that the confraternity later moved on to the Church of the Holy Savior. The confraternity's accounting books, kept in the State Archives in Zadar, indicate that they continued their interactions with the St. Chrysogonus monks even after moving on to the Holy Savior. The books include many entries relating to payments of livel and other levies to the Monastery of St. Chrysogonus;³² also, symptomatically, every year the Benedictines of Zadar celebrated in St. Chrysogonus' Church the anniversary (*anniversario*) for the souls of their deceased brethren.³³ The connections between the Zadar's Monastery/Church of St. Chrysogonus and Confraternity of St. Anthony the Abbot are therefore obvious.

After having received Confraternity of St. Anthony the Abbot under its auspices, the Church of the Holy Savior underwent a Baroque-style reconstruction in 1623. A large main altar of the tectonic type, for which a St. Anthony the Abbot's

³¹ *Visitavit Altare Sancti Antonij consecratum in quo adest Confraternitas Sancti Antonij, ordinavit Iconium, renouari crucem, et candelabra, et pingi parapetus ex asseribus iam factum*. IT-AAV, Visit. Eccles. Dalmat., Jadrensis, Miscellanea Armad. VII, vol. 101: 655v.

³² Usp. HR-DAZD-335, Bratovštine u Dalmaciji, *Bratovština Sv. Antuna Opata*, br. 149, fol. 20v, fol. 23r, fol. 26r.

³³ HR-DAZD-335, Bratovštine u Dalmaciji, *Bratovština Sv. Antuna Opata*, br. 149, fol. 27r.

³⁴ Usp. Stagličić 1995: 63–64.

³⁵ Bianchi 1877: 496; Cvitanović 1964: 465.

²⁹ Bianchi 1877: 431.

³⁰ HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, *Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605–1633.)*, box 17, fol. 88r.

³¹ *Visitavit Altare Sancti Antonij consecratum in quo adest Confraternitas Sancti Antonij, ordinavit Iconium, renouari crucem, et candelabra, et pingi parapetus ex asseribus iam factum*. IT-AAV, Visit. Eccles. Dalmat., Jadrensis, Miscellanea Armad. VII, vol. 101: 655v.

³² Cf. HR-DAZD-335, Bratovštine u Dalmaciji, *Bratovština Sv. Antuna Opata*, no. 149, fol. 20v, fol. 23r, fol. 26r.

³³ HR-DAZD-335, Bratovštine u Dalmaciji, *Bratovština Sv. Antuna Opata*, no. 149, fol. 27r.

Antuna opata.³⁶ Bratovštini kožara, okupljenoj oko oltara sv. Fabijana i Sebastijana, dodijeljen je prostor na kojem se nalazio oltar Blažene Djevice Marije, kao i grobnice za bratime koje je ona izradila u crkvi. Na tome mjestu bratovština je izgradila novi oltar u čast sv. Fabijana i Sebastijana, a izgradnja je započela nakon kuge 1630. godine, a dovršena je 1654. godine, o čemu je izvijestila M. Stagličić.³⁷ Neupitno je, dakle, da to nikako nije prvi oltar podignut u čast sv. Fabijana i Sebastijana u crkvi Sv. Spasa, odnosno sv. Antuna opata, nego oltar podignut u čast svetcima zaštitnicima bratovštine kožara na novome mjestu, nakon barokne obnove crkve.

Zadarski nadbiskup i apostolski vizitator i reformator Dalmacije Garzadori objema je bratovštinama dodijelio po jedan ključ crkve Sv. Spasa kako bi se njome mogle slobodno služiti. Uporaba crkvenih zvona bila je zajedničko pravo obaju bratovština. Bratovštine kožara i sv. Antuna opata mogle su prikupljati milostinju isključivo za vrijeme slavlja misa na njihovim oltarima. Nadbiskup je odredio da prvenstvo pri služenju misa u crkvi ima bratovština sv. Antuna opata, osim na dan sv. Fabijana i Sebastijana, kada je to prvenstvo pripadalo bratovštini kožara. Bratovština sv. Antuna opata mogla se slobodno služiti crkvenim prostorom i nadograđivati ga, iz čega je bio isključen prostor oko oltara Blažene Djevice Marije i spomenutih grobnica bratima bratovštine kožara.³⁸ S južne strane (*ostro*) crkve Sv. Spasa nalazilo se dvorište (*corte*) koje je nadbiskup Garzadori dao na korištenje bratovštini sv. Antuna opata za izgradnju, uz klauzulu da je dužna godišnje plaćati bratovštini kožara 20 lira najamnine ili ostalih prihoda jednake vrijednosti. Druga klauzula odnosila se na zabranu izgradnje na dijelu dvorišta

pall was commissioned, was erected in it after the reconstruction.³⁴ This is why gradual renaming of the Church of the Holy Savior into the Church of St. Anthony the Abbot could have begun only after 1623: While Zadar's rector confirmed the confraternity under the name St. Anthony the Abbot in 1624,³⁵ Zadar's archbishop Ottaviano Garzadori still refers to the church as the Church of the Holy Savior in a 1625 document.

When Confraternity of St. Anthony the Abbot joined the Church of the Holy Savior, to which Confraternity of Leather-Workers had already been attached, a dispute between the two confraternities arose over the right to use the church. This is why archbishop Garzadori, in the capacity of the apostolic visitor and reformer of Dalmatia, issued in 1625 an 11-point decree regulating their mutual relationship at the Church of the Holy Savior or St. Anthony the Abbot.³⁶

Confraternity of Leather-Workers that gathered around the altar of Ss. Fabian and Sebastian was assigned the space in the church that included the altar of Blessed Virgin Mary and the tombs that this confraternity had built for their brethren. According to M. Stagličić, the confraternity started erecting a new altar there in 1630, after the plague. Dedicated to the same saints, the altar was completed in 1654.³⁷ Obviously, there is no doubt that this was not the first altar in the Church of the Holy Savior / St. Anthony the Abbot that was erected to honor the patron saints of the leather-workers' confraternity on a new spot, after the church's Baroque-style reconstruction.

Garzadori, archbishop of Zadar and apostolic visitor and reformer of Dalmatia, assigned a key to the Church of the Holy Savior to each confraternity, so that they could use the church. Both confraternities had the right to use the church bells. They were allowed to

³⁶ Na te uredbe zadarskoga nadbiskupa i apostolskoga vizitatora Garzadorija bratovština sv. Antuna opata pozvala se 1723. godine kada je kapelan bratovštine kožara htio uvesti novi običaj (*la noua introduzione pretesa dal Reuerendo Capelan della scuola de pelizari*) da se tijekom mise pjeva poslanicu i evanđelje na hrvatskome jeziku (*nel idioma Illirica*). HR-DAZD-335, Bratovštine u Dalmaciji, *Bratovština Sv. Antuna Opata*, br. 149, fol. 115–116.

³⁷ Stagličić 1955: 63.

³⁸ HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, *Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605 – 1633.)*, kut. 17, fol. 88r.

³⁴ Cf. Stagličić 1995: 63–64.

³⁵ Bianchi 1877: 496; Cvitanović 1964: 465.

³⁶ Confraternity of St. Anthony the Abbot invoked archbishop and apostolic visitor Garzadori's decree in 1723, when the chaplain of Confraternity of Leather-Workers intended to introduce a new custom (*la noua introduzione pretesa dal Reuerendo Capelan della scuola de pelizari*) of singing epistles and gospels in Croatian language during Mass (*nel idioma Illirica*). HR-DAZD-335, Bratovštine u Dalmaciji, *Bratovština Sv. Antuna Opata*, no. 149, fol. 115–116.

³⁷ Stagličić 1955: 63.

koji je bratovština kožara iznajmila Šimunu Colombiniju, na kojemu je on posjedovao kuću, a koja bi mu zaklonila pogled. Jednako je bratovština sv. Antuna opata bila dužna ustupiti jedan manji dio budućega zdanja bratovštini kožara, koji je trebao poslužiti za sakristiju. Nadbiskup Garzadori dodijelio je bratovštini sv. Antuna opata pravo nadogradnje iznad crkvenoga svoda (*laquear*). Bratovštini sv. Antuna opata, prema nadbiskupovoj odredbi, pripadale su $\frac{3}{4}$ svijeća prikupljenih za sprovodnih obreda u crkvi, dok je četvrtinu svijeća trebala podavati nadbiskupu ili njegovim nasljednicima. Bratovština sv. Antuna opata bila je dužna brinuti se o obnovi crkve, a godišnje je u znak priznavanja nadbiskupove ovlasti nad crkvom bila dužna dati nadbiskupu, odnosno njegovim nasljednicima jednu uskrsnu svijeću (*cereum*) od bijeloga voska.³⁹ Iz tih odredbi može se zaključiti da je određena prednost ipak dana bratovštini sv. Antuna opata u odnosu na bratovštinu kožara. Je li bila riječ o dekadenciji bratovštine kožara ili o značajnijoj društvenoj ulozi bratovštine sv. Antuna opata u gradu, za sada nije poznato.⁴⁰

Unatoč činjenici da su u crkvi Sv. Spasa, odnosno sv. Antuna opata, djelovale istodobno bratovštine kožara i sv. Antuna opata, septemanarima Zadarskoga kaptola i dalje je potvrđeno pravo, prema ustaljenomu običaju u zadarskim crkvama pod titulom jednostavnih nadarbina, slaviti svete mise u tjednu kada su za to bili zaduženi.⁴¹ Konačno, tako je zadarski nadbiskup Oktavijan Garzadori pravno uredio suživot različitih crkvenih tijela u crkvi Sv. Spasa, odnosno sv. Antuna opata u prvoj polovini 17. stoljeća, a bratovštine kožara i sv. Antuna opata djelovale su u toj zadarskoj crkvi, prema Cvitanoviću, sve do 1808. godine kada je nestala crkva, a

collect charity only during masses at their respective altars. The archbishop decreed that Confraternity of St. Anthony the Abbot should have precedence in celebrating Mass, except on Ss. Fabian and Sebastian's Day, when Confraternity of Leather-Workers should have precedence. Confraternity of St. Anthony the Abbot had the free use of the church and the right to make additions in it, with the exception of the area around the altar of Blessed Virgin Mary and the tombs belonging to Confraternity of Leather-Workers.³⁸ Archbishop Garzadori granted Confraternity of St. Anthony the Abbot the use of the courtyard (*corte*) on the church's southern side (*ostro*), provided they paid to the leather-workers' confraternity a 20 lira rent per year or an equivalent value in some other form. Another clause banned any construction work in the part of the courtyard leased to Šimun Colombini, not to affect the view from his house that was located there. Also, Confraternity of St. Anthony the Abbot was obliged to relinquish a small part of the future structure to Confraternity of Leather-Workers for their sacristy. Archbishop Garzadori granted Confraternity of St. Anthony the Abbot the right to build additions above the paneled ceiling (*laquear*). He also decreed that three quarters of all the candles that remain from church funerals should belong to the confraternity, while the remaining quarter should belong to the bishop or his successors. Confraternity of St. Anthony the Abbot was responsible for church maintenance. Also, in recognition of the archbishop's authority over the church, the confraternity was obliged to present him or his successors with one Easter candle (*cereum*) made of white wax.³⁹ The above provisions suggest Confraternity of St. Anthony the Abbot indeed had certain precedence over Confraternity of Leather-Workers. It is still unknown whether it was merely decadence on the part of the latter confraternity or perhaps a result of a more relevant social role of the former one.⁴⁰

³⁹ HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, *Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605 – 1633.)*, kut. 17, fol. 88v.

⁴⁰ Naime, dosad objavljena znanstvena istraživanja pokazuju da je broj kožara u Zadru u prvoj polovini 16. stoljeća činio visoki udio od ukupnoga broja obrtnika, dok je u 17. stoljeću zamjetno opadanje broja kožara u gradu. Usp. Raukar *et al.* 1987: 255, 384.

⁴¹ HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, *Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605 – 1633.)*, kut. 17, fol. 88v–89r.

³⁸ HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, *Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605–1633.)*, box 17, fol. 88r.

³⁹ HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, *Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605–1633.)*, box 17, fol. 88v.

⁴⁰ The research published so far indicates that leather-workers accounted for a major share of all craftsmen in Zadar in the first half of the 16th century. In the 17th century, a noticeable drop in the number of leather-workers was recorded. Cf. Raukar *et al.* 1987: 255, 384.

bratovštine dokinute.⁴² No izglednije je da su obje bratovštine u njoj djelovale do 1807. godine kada je crkva desakralizirana i postala državnim dobrom.

Osim barokne obnove crkve sv. Antuna opata u 17. stoljeću, izvornici potvrđuju da je istoime na bratovština redovito ulagala sredstva u njezinu obnovu i u 18. stoljeću. Iz računskih spisa doznaje se da je crkva bila obnovljena u razdoblju 1732. – 1733. godine. Tada je obnovljeno njezino krovništvo, uređeno pjevalište (*cantoria*) i postavljene su nove orgulje⁴³ koje je izradio majstor Antun Ljudevit de Moyses, odvjetak poznate obitelji graditelja orgulja.⁴⁴

Svetište crkve sv. Antuna opata bilo je pregrađeno tijekom 19. stoljeća, a crkva je kasnije bila prilagođena raznim namjenama. Zanimljivo je da je početkom ožujka 1861. godine odlučeno da se crkva obnovi za potrebe novoustaljenoga Dalmatinskog sabora, koji je u prostoru crkve sv. Antuna opata ostao od 1861. do 1912. (1918.) godine. Nakon Rapalskoga ugovora crkva je bila predana Katoličkoj akciji za kršćanski odgoj mladeži, a u Drugome svjetskom ratu zgrada je postala vojna ambulanta talijanskoga garnizona te je srušena potkraj 1943. godine, u vrijeme sustavnoga bombardiranja grada, kako je navela M. Stagličić.⁴⁵

ZAKLJUČAK

Na temelju izvornoga arhivskog gradiva u fondu zadarskih knezova Državnoga arhiva u Zadru i izvješća apostolskih vizitatora Dalmacije u 16. i 17. stoljeću može se sa sigurnošću utvrditi da je bratovština kožara od svojega utemeljenja djelovala u zadarskoj crkvi Sv. Spasa, a da je bratovština pod titulom sv. Antuna opata prenijela svoje sjedište u tu crkvu tek u prvoj polovini 17. stoljeća, prema odredbi zadarskoga nadbiskupa Luke Stelle. Nakon

Despite the fact that Confraternity of Leather-Workers and Confraternity of St. Anthony the Abbot flourished simultaneously in the Church of the Holy Savior / St. Anthony the Abbot, the hebdomadary priests of the Zadar Chapter still had the right to celebrate Mass in the weeks they were supposed to do it in accordance with the regular practice in Zadar's churches sinecure.⁴¹ This was how Zadar's archbishop Ottaviano Garzadori regulated the coexistence of various church bodies in the Church of the Holy Savior / St. Anthony the Abbot in the first half of the 17th century. According to Cvitanović, the confraternities flourished in this church as long as until 1808, when the church was gone and the confraternities were abolished.⁴² However, it is more likely that both confraternities were active there until 1807, when the church was desacralized and became a state property.

According to original documents, Confraternity of St. Anthony the Abbot not only helped the church's Baroque-style reconstruction in the 17th century; it also regularly financed its renovations in the 18th century. Ledgers indicate that the church was renovated in 1732 – 1733, when its roof frame was reconstructed, singing gallery (*cantoria*) improved and a new pipe organ installed⁴³ (the organ was built by master Antun Ljudevit de Moyses, a descendant of a line of acclaimed organ-builders).⁴⁴

The chancel of the Church of St. Anthony the Abbot was partitioned in the 19th century and the church was later adapted for various purposes. Interestingly, in early March 1861, it was decided that the church should be renovated to fit the needs of the newly-established Diet of Dalmatia, which was to perform its activities in the church premises. The

⁴² Cvitanović 1964: 461, 465.

⁴³ Cjeloviti troškovnik izrade orgulja, pjevališta i obnove krovništva crkve pohranjen je u računskim spisima bratovštine. HR-DAZD-335, Bratovštine u Dalmaciji, *Bratovština Sv. Antuna Opata*, br. 149, fol. 30r–v.

⁴⁴ Ljudevit Moyses bio je u srodstvu s Moysesom de Moyses, a razvidno je da je u prvoj polovini 18. stoljeća djelovao u Zadru te obnovio ili izgradio niz orgulja u zadarskim crkvama. Usp. Bošković 1976: 7; Goja 2014: 149, bilj. 30.

⁴⁵ Stagličić 1995: 64–65.

⁴¹ HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, *Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605–1633.)*, box 17, fol. 88v–89r.

⁴² Cvitanović 1964: 461, 465.

⁴³ The cost estimate for the roof frame, singing gallery and pipe organ has been preserved, together with other receipts and payments of the Confraternity. HR-DAZD-335, Bratovštine u Dalmaciji, *Bratovština Sv. Antuna Opata*, no. 149, fol. 30r–v.

⁴⁴ Ljudevit Moyses was related to Moyses de Moyses. It is certain that he flourished in Zadar in the first half of the 18th century and that he renovated or built a number of organs in Zadar's churches. Cf. Bošković 1976: 7; Goja 2014: 149, n. 30.

barokne obnove crkve 1623. godine može se govoriti o postupnoj promjeni njezina titulara iz crkve Sv. Spasa u crkvu sv. Antuna opata. Prijelaz bratovštine sv. Antuna opata u crkvu Sv. Spasa inicirao je spor s bratovštinom kožara oko prava služnosti tom crkvom. Konačno, 1625. godine zadarski nadbiskup i apostolski vizitator i reformator Dalmacije Oktavijan Garzadori uredio je međusobna prava obaju bratovština u crkvi Sv. Spasa, s naglaskom da je bratovština sv. Antuna opata ipak zadobila određenu prednost pred bratovštinom kožara. Ovo skromno razmatranje pokazatelj je nužnosti revizije povijesnih tvrdnji koje je o zadarskim crkvenim institucijama iznio povjesničar Carlo Federico Bianchi, a istraživanje i proučavanje arhivskih vrela pritom se pokazuje kao najučinkovitije metodološko sredstvo.

Diet remained in the Church of St. Anthony the Abbot from 1861 to 1912 (1918). Following the Treaty of Rapallo, the church building was submitted to Catholic Action for Christian Youth Education. In World War II, the building was turned into a military field surgery clinic of the Italian garrison. As such, it was destroyed in the systematic Allied bombing of the city in late 1943, says M. Stagličić.⁴⁵

CONCLUSION

Based on the original documents of the rectors of Zadar, kept in the State Archives in Zadar, and on the 16th and 17th-century reports of apostolic visitors of Dalmatia, we can safely say that Confraternity of Leather-Workers had been active in the Church of the Holy Savior in Zadar since its inception and that Confraternity of St. Anthony the Abbot moved its seat to this church not earlier than in the first half of the 17th century, by the decree of Zadar archbishop Luka Stella. Having undergone a Baroque-style reconstruction in 1623, the church gradually changed its name from the Holy Savior to St. Anthony the Abbot. When Confraternity of St. Anthony the Abbot joined the Church of the Holy Savior, a conflict arose with Confraternity of Leather-Workers about the right of use of the church premises. And lastly, Ottaviano Garzadori, archbishop of Zadar and apostolic visitor and reformer of Dalmatia, regulated in 1625 the mutual rights of the two confraternities in the Church of the Holy Savior. The sources suggest that Confraternity of St. Anthony the Abbot had a slight advantage over Confraternity of Leather-Workers. This unpretentious paper aims at showing the need to revise Carlo Federico Bianchi's historical claims about Zadar's church institutions. At that, research and studying of archive sources is confirmed as the most efficient methodology.

⁴⁵ Stagličić 1995: 64-65.

Prilog 1. *Prijepis dokumenta zadarskoga nadbiskupa Minuccija Minuccija od 13. ožujka 1598. godine.* Izvor: HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, *Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605 – 1633.)*, kut. 17, fol. 87r.

Appendix 1. *Transcript of Zadar archbishop Minuccio Minucci's document of 13 March 1598.* Source: HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, *Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605–1633.)*, box 17, fol. 87r.

(**fol. 87r**) Minutius Miserati(om)e Diuina Archiep(iscopu)s Jadren(sis). Dilectis nobis in Christo filiis moderno Gastaldioni et successoribus ac Confratribus p(rese)ntibus et futuris Confraternitatis Pelliparior(um) Jadren(sis) salutem in D(omi)no sempiternam. Humili petitioni u(est)rae coram nobis in Visitatione existentibus ex animo por(r)ectae qua significastis uos in Ecc(lesi)a S(anc)ti Saluatoris Ciuitatis huius mense n(ost)rae Archiepiscopali an(n)exa, ad Altare Sancto(um) Fabiani et Sebastiani usum de seruiendi et de seruire faciendi in diuinis ex Predecessor(um) nostror(um) concessione obtinere, et in subleuationem impensar(um) quas uos pauperes sustinetis in seruitutibus memoratis plurimum indigere parte boreali Curiae paruae eidem Ecc(lesi)ae coherentis in qua parte magazenu(m) unum inde locan(tem) ad subuentionem prefatam construere intenditis, pro cuiusq(ue) concessione nobis supplicastis, libenti animo ad uestram comoditatem an(n)uentes tenore p(rese)ntium auc(torita)te. Ordinaria et qua in parte fungimur, Vobis in perpetuum dum prefata (nomin)ata Confraternitas in dicta Ecclesia permanserit, et usum seruitutis ad dictum Altare habuerit in Diuinis memoratam partem Curiae cuius fines esse dicuntur a Quirina quedam Domus R(euerendarum) D(ominarum) Monialium Sanctae Catherinae, a Borea uia pub(lic)a, a trauesa sup(radic)ta Ecc(lesi)a et ab austro dicta Curia mediante portula per quam de Ecc(lesi)a a itur in dictam Curiam saluis uerioribus et(cetera). Per nos et in hoc Archiep(isco)patia N(ost)ro successores liberam a molestiis quorumcumq(ue) gratis concedimus ad prefatum effectum. Ita ut si quae ei onera incumbant Vos illa supportare et modestiam sectantes pro contigui loci reuerentia et ab omnib(us) illicitis et indebitis a iure uetitis ibidem abstinere p(er) uos et inquilinos uestros debeatis ut uos facturos plurimum in D(omi)no Confidimus. In quoru(um) fidem etc.

Datum Jadrae exArchiep(iscop)ali Palatio N(ost)ro Die Veneris XIII m(ens)is Martij 1598.

Minutius Archiepiscopus Jadren(sis)

Prilog 2. *Prijepis odredbi zadarskoga nadbiskupa i apostolskoga vizitatora i reformatora Oktavijana Garzadorija od 11. travnja 1625. godine.* Izvor: HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, *Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini* (1605–1633.), kut. 17, fol. 88r–89r.

Appendix 2. *Transcript of decree by Ottaviano Garzadori, Zadar archbishop and apostolic visitor and reformer, of 11 April 1625.* Source: HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, *Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini* (1605–1633.), box 17, fol. 88r–89r.

(**fol. 88r**) Octavianus Garzadorus miseratione Diuina Archie(pisco)pus Jadren(sis) ac in tota Prou(inc)ia Dalm(ati)ae ap(ostoli)cus Visitator Reformato et Delegatus

Iam fuerit et sit quod alias sub die decimo tertio m(ens)is Martii MDLXXXVIII Bone mem(orie) D(ominus) Minutius Archiepiscopus Jadren(sis) concesserit Confratrib(us) Pelliparior(um) existentibus in Ecclesia Sancti Saluatoris Jadrae partem cuiusdam paruae areae a parte australi eidem ecclesiae cohaerentem in subuentionem impensar(um) quas d(ict) i Confr(atr)es substinent in ministerium eorum altaris S(ancto)ru(m) Fabiani et Sebastiani existentis in d(ict)a ecclesia fueritq(ue) etiam, et sit quod Ill(ustrissi)mus et R(euerendissi)mus Stella olim Archie(pisco)pus Jadren(sis) sub die quinta m(ens)is Aprilis MDCXIX concesserit Confraternitati Sancti Antonii Ecclesiam p(re)dic(tam) Sancti Saluatoris in usum deseruendi, et deseruire faciendi in diuinis, ac exercendi eoru(m) pia instituta; Cumq(ue) inter dictas Confraternitates super executione dictar(um) concessionum ortae essent aliquae controuersie, Nos Octavianus Garzadorus Modernus Archie(pisco)pus pariter Jadren(sis), ac in tota Prouincia Dalmatiae ap(ostoli)cus Visitator controuersias omnes inter easdem Confraternitates Composuimus et concordauimus ut infra.

Primo Quod pro seruitio altaris Sancto(um) Fabiani et Sebastiani liberu(m) remaneat Confratribus Pelliparior(um) spatium, ubi de presenti adest altare B(eatae) Virginis nec non sepulchra constructa per eosdem Confratres.

Secundo Quod d(ict)i Confratres Pelliparior(um) habeant clauem, qua mediante possint ad eor(um) libitum ingredi in dictam Ecclesiam Sancti Saluatoris.

Tertio Quod usus campanaru(m) com(m)unis remaneat inter prefatas Confraternitates.

Quarto Quod facultas quaerendi elemosine in dicta ecclesia sit restricta dum celebratur in Altari uniuscuiusq(ue) Confraternitatis, ita ut unaquaeq(ue) querere possit tantummodo dum celebratur in eius altari.

Quinto Quod tota ecclesia exceptis d(ict)o spatio et sepulchris ac infrascriptis liberare remaneat usui, et exercitio dictae Confraternitatis Sancti Antonii cum facultate fabricandi dummodo praeiudicium non inferant altari praed(ict)o Sancto(um) Fabiani et Sebastiani sepulchrisq(ue) praedictis.

(**fol. 88v**) Sexto Quod tota area contigua Ecclesiae a parte Australi spectet ad Confratres Sancti Antonii cum onere tamen soluendi annuas libras uiginti Confratribus Pelliparior(um) a qua ta(m) solutione eximere, et libere se ualeant assignando eis redditum annuu(m) similis quantitatis.

Septimo Quod concessio emphiteotica facta per dictos Conf(rat)res Pelliparior(um) D. Simoni Colombino resoluta remaneat, ita ut d(ict)i Confratres Sancti Antonii non possint edificando in d(ict)a area luminibus domus ubi de p(re)se(n)ti habitat idem D. Simon officere.

Octauo Quod Conf(rat)res Sancti Antonii teneantur assignare dictis Confratribus Pelliparior(um) partem fabricae construende tanta in partem, quanta sufficere possit pro usu paruae sachristiae eiusdem Confraternitatis Pelliparior(um).

Nono Quod dicti Confratres Sancti Antonii similiter habeant clauem ecclesiae ita ut in eandem ad libitum eorum uoluntatis ingredi ualeant.

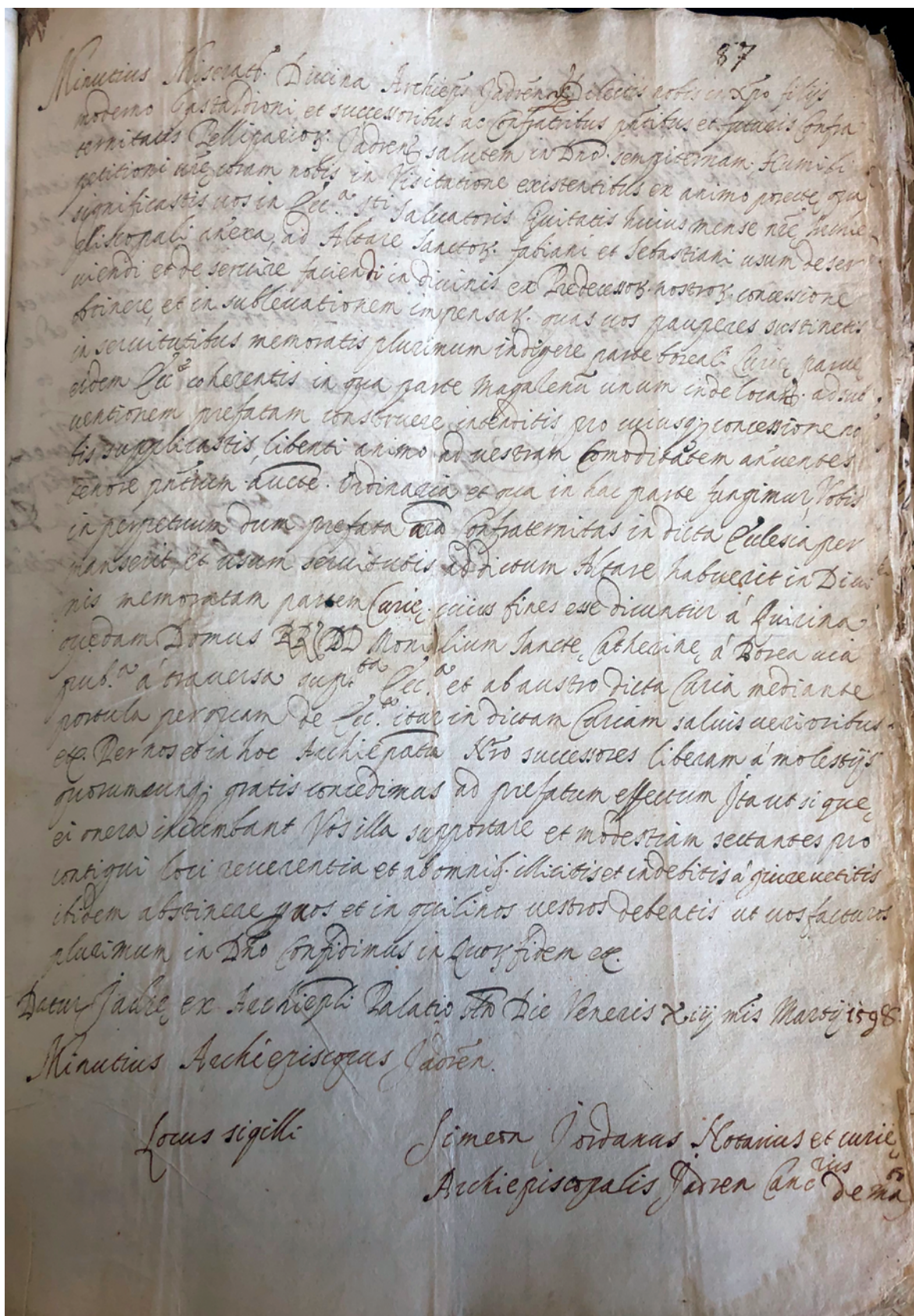
Decimo Quod in celebratione missar(um) praecedere debeant Conf(rat)res Sancti Antonii ita ut Conf(rat)res Pelliparior(um) minime celebrare facere possint nisi absoluta missa praedictor(um) Confratru(m) Sancti Antonii excepta tamen festiuitate Sanctor(um) Fabiani et Sebastiani, in qua die Confratres Pelliparior(um) eoru(m) solemnitatem et missam sollempnem prius terminare debeant.

Vndecimo Quod aedificium construendum super laqueare liberum et absolutu(m) remaneat confratribus Sancti Antonij.

Et ad hoc ut praefata omnia ualidius et ad efficacius seruentur Nos idem Octauianus Garzadorus Archie(pisco)pus etiam uti Delegatus ap(ostoli)cus approbamus et q(uate) nus opus sit de nouo concedimus, pro ut etiam suprad(ict)ae Confraternitati Sancti Antonii tres partes cerae funeralium in d(ict)a ecclesia occurrentium, quarta parte tamen illor(um) nobis et successoribus nostris reseruata; et cum onere insuper iniuncto eidem Confraternitati Sancti Antonii conseruandi, ac reparandi per dictam Ecclesiam, et erigendi in ipsis festiuitate baldacchinum cum cathedra et insignibus D(omini) Archie(pisco)pi pro tempore existentis cui interesse liceat solemnitati praedictae festiuitatis, nec non persoluendi Nobis itidem successoribus Nostris ab eadem Confraternitate Sancti Antonii cereu(m) album singulo quoque anno in festiuitate Ecclesiae in signum recti Domini eiusdem. Reseruata nihilominus facultate septimanariis (**fol. 89r**) missas in eorum hebdomada celebrandi in praed(ict)a ecclesia, iuxta eoru(m) onera et consuetudinem aliarum Ecclesiar(um) huius Jadrensis Ciuitatis.

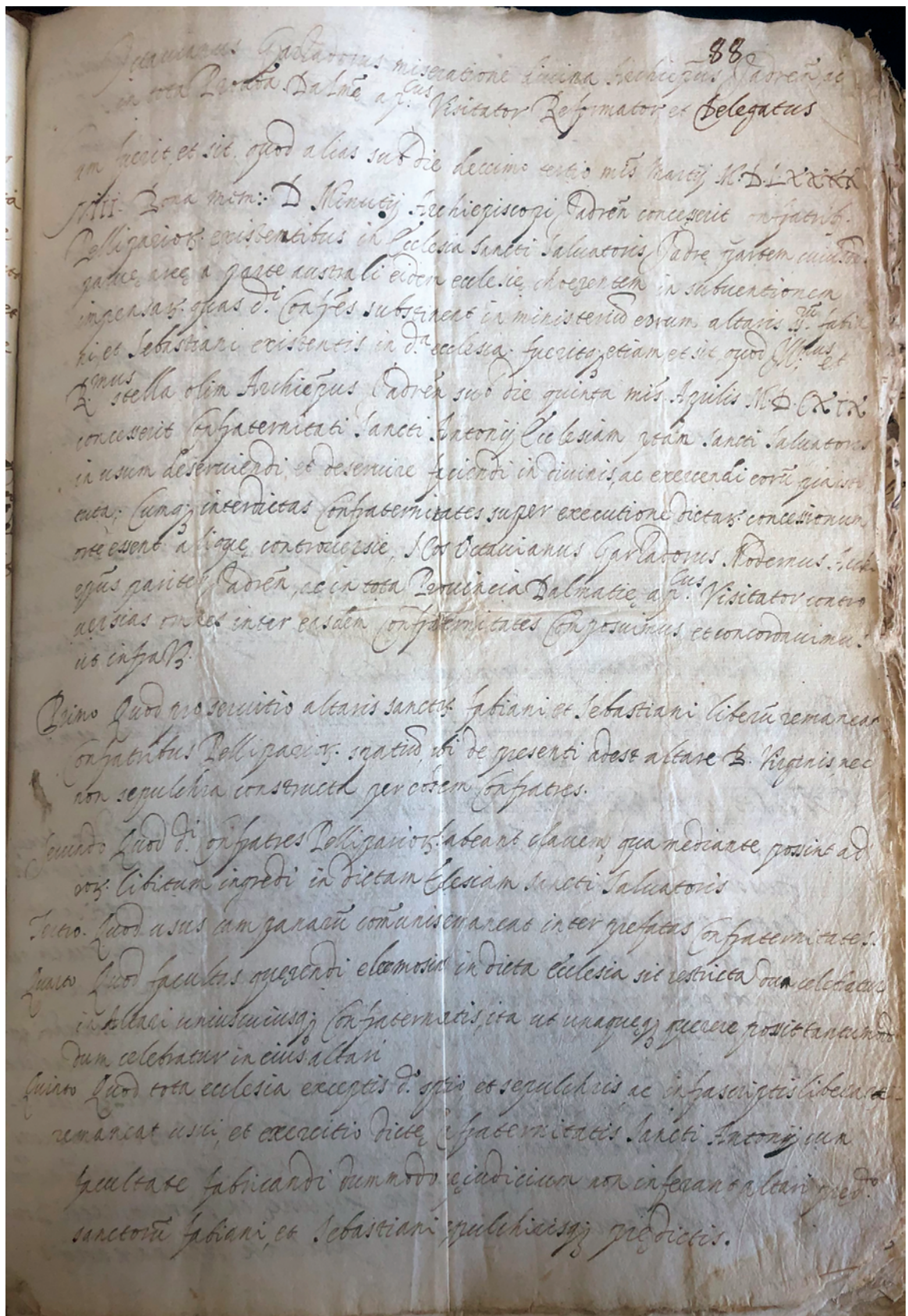
Quae omnia Partes praefate attendere, et obseruare promiserunt sub obligatione bonor(um) earundem, Confraternitatum, et prior(um) respectu D. Simonis Colombini propterea n(ost)ram auctoritatem etiam uti Delegatus ap(ostoli)cus addicimus et impartimur. In quorum omniu(m) et singulor(um) fidem ac testimonium p(rese)ntes manu nostri Cancellarij scribi iussimus, quas manu nostra subscriptimus nostriq(ue) sigilli impressione muniri fecimus. Datu(m) Jadrae in n(ost)ro Archiepiscopali Palatio in off(iti)o Sancte Visitationis ap(ostoli)ce sub die undecimo m(ens)is Aprilis MDCXXV. P(rese)ntibus eisdem partib(us) nec non Reuerendis D(ominis) Petro Cucich, Julio de Marchis sacerdotibus Jadren(sis) ac D(ominus) Antonio Lucacich testibus, ad premissa specialiter uocatis atq(ue) rogatis.

Octauianus Archiepiscopus Jadren(sis) et Visitor ap(ostoli)cus.

Prilog 3. Preslika dokumenta zadarskoga nadbiskupa Minuccija Minuccija od 13. ožujka 1598. godine. Izvor: HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605 – 1633.), kut. 17, fol. 87r.

Appendix 3. Copy of Zadar archbishop Minuccio Minucci's document of 13 March 1598. Source: HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605–1633.), box 17, fol. 87r.

Prilog 4. Preslika odredbi zadarskoga nadbiskupa i apostolskoga vizitatora i reformatora Oktavijana Garzadorija od 11. travnja 1625. godine. Izvor: HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605 – 1633.), kut. 17, fol. 88r–89r.

Appendix 4. Copy of decree by Ottaviano Garzadori, Zadar archbishop and apostolic visitor and reformer, of 11 April 1625. Source: HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra, Bragadin, Tiepolo, Loredan, Contarini (1605–1633.), box 17, fol. 88r–89r.

Textus Quod tota area contermina Ecclesie a parte Australi spectat ad Fratres Sancti
Antonij in unum tamen solam in annuas libras viginti Fratritas Reliquas
nos a qua in solutione carmine et libere se valeant assignando eis reditu
annuu similes quantitates.

Secundo Quod concessio emphiteutica facta per viceros Fratres Celligacionis D. Simonis
Bombino revoluta remaneat, ita ut d. Fratres Sancti Antonij non possint
edificando in d. area luminibus domus ubi de p[re]s[en]ti habitat eodem D. Simonis
Quarto Quod Fratres Sancti Antonij concordent assignare vicis Fratritas Reliquas
eius partem fabricae construende tantam partem, quanta sufficere possit
pro usu parte sacristie, eiusdem Fratritatis Reliquas.

Quinto Quod dicti Fratres Sancti Antonij similiter habeant clauem Ecclesie,
ita ut in eadem ad libitum eorum voluntatis ingredi valeant.

Sexto Quod in celebratione missarum, procedere debeant Fratres Sancti Antonij
ita ut Fratres Celligacionis minime celebrare facere possint nisi absoluta
missa predictorum Fratrum Sancti Antonij excepta tamen festiuitate San-
cti Fabiani et Sebastiani, in quadie Fratres Celligacionis coram solennitate
et missam sollemnem prius terminare debeant.

Decimo Quod edificium construendum super laqueare libere absolutum remaneat
Fratritas Sancti Antonij.

Ad hoc ut prefata omnia validius efficiantur seruentur Nos idem Decanus
maius Garlandus Archiepiscopus eadem Delegatus apostolicus approbamus et in
opus sit de nouo concedimus pro et etiam super Fratritate Sancti
Antonij res p[re]sentes cere funeralium in d. Ecclesia occurrentium quoniam par-
te tamen illorum robis et successibus nostris reservata, et tunc onere onerare
inuenit eidem Fratritati Sancti Antonij conseruandi ac notandi per
dicta Ecclesiam, et erigendi in ipsius festiuitate beatae Dacchiniam cum cathedra
et insignibus D. Archiepi pro tempore existentis qui in seorsum licet et sol-
lemnitati predictae festiuitatis se non persoluerit. Totis itidem successibus
singulis quoque anno in festiuitate Ecclesie in signum ecc[lesi]e Domi-
ni eiusdem, Reservata nihilominus facultate h[ab]ere possit.

89

nimas in eorum hebdomada celebrandi in pred. ecclesia, iuxta eorum orna et
 consuetudinem aliarum ecclesiarum huius Jaderensis Civitatis.

Quae omnia Partes prefate auctoritate et observare promittunt sub obligatione
 et in partem. In quorum omnium et singulorum eadem attestatio nunc
 nos et sigilli impressione muniri fecimus. Datum Jadre in die
 episcopali Palatio in off. sancte Visitatoris ap. sub die undecimo
 mensis Aprilis M. D. C. L. X. V. Testes eidem partibus ac non Reverendissimi
 Petrus Cacic, Julio de Marchis sacerdotibus Jaderens. ac D. Antonio fucina
 testibus ad premisa specialiter vocatis atque rogatis.

Octavianus Archiepiscopus Jadren et Visitator ap.^{cus}

Locus sigilli

Joannes Vincentius Marodius
 Canc. ^{vici} supradicti M. D. de
 m. scilicet et sigillavit

Cyprianus Jordanus sub. audit. Peneta Jadre
 jurat. Not. ac M. Sibatis Can. alia
 manu ep. ^{can.} et Matrícula Pellitacionis
 Jadre all. et subscr. &

Bibliografija / Bibliography

Izvori / Sources

Archivio Apostolico Vaticano

IT-AAV, Congr. Vescovi e Regolari, Visita Ap. 78, Jadrensis.

IT-AAV, Visit. Eccles. Dalmat., Jadrensis, Miscellanea Armad. VII, vol. 101.

Archivio di Stato di Venezia

IT-ASVe-0450, Soprintendenti alle decime del clero, pezzo 39, *Zara dal 1534 al 1583*.

Državni arhiv u Zadru / The State Archives in Zadar

HR-DAZD-31, Bilježnici Zadra (1279. – 1797.)

HR-DAZD-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra (1105. – 1797.)

HR-DAZD-335, Bratovštine u Dalmaciji (1406. – 1880.)

Popis literature / Literature

Benvenuti 1944 – Angelo de Benvenuti, *Storia di Zara dal 1409 al 1797*, Milano, 1944.

Bianchi 1877 – Carlo Federico Bianchi, *Zara Cristiana*, vol. I, Zara, 1877.

Boerio 1867 – Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia, 1867.

Bošković 1976 – Ivan Bošković, Nekoliko podataka o orguljaru Moysesu de Moyse, *Sveta Cecilija*, 46/1, Zagreb 1976, 5–7.

Cortelazzo 2007 – Manlio Cortelazzo, *Dizionario veneziano della lingua e della cultura popolare nel XVI secolo*, Padova, 2007.

Cvitanović 1964 – Vladislav Cvitanović, Bratovštine grada Zadra, u: *Zadar Zbornik*, ur. Jakša Ravlić, Zagreb, 1964, 457–470.

Goja 2014 – Bojan Goja, Novi prilozi o baroknom slikarstvu u Zadru, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 38, Zagreb 2014, 133–150.

Praga 1935 – Giuseppe Praga, *Zara nel Rinascimento. Estratto dall'Archivio storico per la Dalmazia*, vol. 20, Roma, 1935.

Raukar *et al.* 1987 – Tomislav Raukar, Ivo Petricioli, Franjo Švelec & Šime Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom 1409 – 1797*, Zadar, 1987.

Stagličić 1995 – Marija Stagličić, Srušena crkva sv. Antuna Opata u Zadru – idejna rekonstrukcija, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 19, Zagreb 1995, 63–67.

Vežić 1975 – Pavaša Vežić, Crkva svete Marije Velike u Zadru, *Diadora*, 8, Zadar 1975, 119–140.

Zadarski statut, 1997 – Zadarski statut, sa svim reformacijama, odnosno, novim uredbama donesenima do godine 1563. sada ponovno izdali, kritičkim aparatom opskrbili te kazalom osoba, mjesta i stvari obogatili i na hrvatski jezik preveli Josip Kolanović i Mate Križman / edited and translated by J. Kolanović & M. Križman, Zadar: Matica hrvatska & Hrvatski državni arhiv – Zagreb: Kršćanska sadašnjost & Grafički zavod Hrvatske, 1997.